

Dorota Wereda

Wydział Humanistyczny
Uniwersytetu Przyrodniczo-
-Humanistyczny w Siedlcach

**HIERARCHOWIE
CERKWI UNICKIEJ
W RZECZYPOSPOLITEJ –
STAN BADAŃ I POSTULATY
BADAWCZE**

Słowa kluczowe: Cerkiew unicka | unicka metropolia kijowska | biskupi unicy | społeczeństwo staropolskie

Dorota Wereda: historyk, pracownik Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, prowadzi badania naukowe na temat dziejów Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku.
E-mail: dorota.wereda@uph.edu.pl.

Znaczącą częścią dziedzictwa wielokulturowej Rzeczypospolitej jest Cerkiew unicka. Jej historia wpisuje się w dzieje społeczne, polityczne, kulturalne i religijne Polski, Ukrainy, Białorusi, Litwy. Kluczową rolę w funkcjonowaniu Cerkwi unickiej odgrywali biskupi. Znajomość tej grupy, w sposób decydujący kształtującej postawę około 4-milionowej społeczności zamieszkującej wschodnie obszary Rzeczypospolitej, może przyczynić się do pełniejszego zrozumienia procesów dziejowych państw Europy Środkowo-Wschodniej oraz „sytuacji interkulturowej” w regionie w ujęciu historycznym i współczesnym. Decydujący wpływ na formowanie Cerkwi unickiej, zarówno w wymiarze instytucji, jak i społeczności wiernych, mieli biskupi. Z racji swoich uprawnień wypełniali oni szczególnie odpowiedzialne zadania, a w swojej działalności dysponowali prerogatywami umożliwiającymi znaczący wpływ na przemiany dziejowe staropolskiego społeczeństwa – decydowali o wyborze drogi społecznego i kulturowego rozwoju. Administracyjnie stali na czele ośmiu diecezji metropolii kijowskiej: metropolitarnej,

chełmskiej, połockiej, pińskiej, włodzimierskiej oraz przemyskiej (od 1692 r.), lwowskiej (od 1700 r.), łuckiej (od 1702 r.)¹.

Z powodu braku wiodącego ośrodka będącego centrum działalności unickiej metropolii kijowskiej w XVII i XVIII w. oraz burzliwych procesów dziejowych XIX i XX stulecia archiwalia są bardzo rozproszone i znajdują się w zasobach bibliotek i archiwów krajowych (m.in. Warszawa – Biblioteka Narodowa, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwa Państwowe w Lublinie i Przemysłu) i zagranicznych, m.in. Wilna, Lwowa, Kijowa, Charkowa, Mińska, Petersburga, Wiednia. W archiwach watykańskich przechowywane są źródła dokumentujące komunikację ze Stolicą Apostolską. Znaczącym wkładem we wprowadzenie jej do obiegu naukowego są obszernie opracowania wydawnictw źródłowych Atanazego Grygoryja Wełykocho² oraz metropolity Andreja Szeptyckiego³.

Literatura poświęcona dziejom Cerkwi unickiej, chociaż obszerna, często jest obciążona uprzedzeniami natury politycznej, narodowościowej i wyznaniowej. Dotychczasowe opracowania podejmowały problematykę hierarchów metropolii kijowskiej w aspekcie prawnym⁴ lub w kontekście dziejów Cerkwi unickiej⁵. Wielu informacji dostarczyły monografie poszczególnych diecezji, uwzględniające również problematykę ich ordynariuszy, chociaż zawartość tych źródeł z racji założenia badawczego przedstawiono przede wszystkim w aspekcie rządców diecezji⁶. Biografie kilku hierarchów

¹ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 r.: struktury administracyjne*, Lublin 1998; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Kraków 1968, s. 860–865.

² Edycje źródłowe powstałe w środowisku bazylianów omówiła T. Chynczewska-Hennel, *Dorobek naukowy Ojców Bazylianów w Rzymie. Ojciec doktor Atanazy Grygoryj Wełykyj (1918–1982). Ojciec Jozafat Iwan Skruteń (1894–1951)*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2008, t. 25–26, s. 182–191.

³ *Monumenta Ucraina Historica*, wyd. Andrej Šepčič'kij, t. 1–14, Romae 1964–1977.

⁴ D. Błażejowski, *De potestate metropolitanarum kioviensium in clerum regularem (1595–1805)*, Romae 1973.

⁵ J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von der alterten Zeiten bis aus Gegenwart*, Augsburg 1841; E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku, uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, Poznań 1906; T. Śliwa, *Kościół unicki w Polsce w latach 1596–1696*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1974, s. 458–481; tegoż, *Kościół unicki w Rzeczypospolitej (1764–1795)*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1979, s. 105–121.

⁶ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005; S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka 1772–1795*, „Premisla Christiana” 1992/1993,

stały się tematami odrębnych monografii (m.in. Melecy Smotrycki, Józef Szumlański)⁷. Biogramy wielu⁸ hierarchów znaleźć można w wydawnictwach słownikowych i encyklopedycznych⁹.

Spółeczność hierarchów Cerkwi unickiej była również przedmiotem badań w wybranych aspektach¹⁰. W ostatnich dwóch dziesięcioleciach w efekcie

t. 5; tegoż, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998; I. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010; W. Walczak, *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku: struktura organizacyjna*, Białystok 2012; D. Wereda *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014.

⁷ С. Недельский, *Уніатській митрополитъ Левъ Кишка и его значеніе въ исторіи униі*, Вильна 1893; С.В. Кургановичъ, *Діонисій Жабокрицький, єпископъ Луцькій и Острожській. Историко-біографическій очеркъ*, Кієвъ 1914; M. Andrusiak, *Józef Szumlański. Pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708)*, Lwów 1934; J. Choma, *Maximilianus Rylo episcopus chelmensis et peremyshliensis (1759–1793)*, „*Analecta OSBM*” 1954, nr 1, s. 441–471; I. Назарко, *Порфір Вижинський – єпископ холмський*, „*Analecta OSBM*” 1963, nr 4, s. 527–529; M. Szegda, *Działalność prawno organizacyjna metropolity Józefa IV Melamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967; Б. Балик, *Інокентій Винницький, єпископ Перемиський, Самбірський і Сяноцький (1680–1700)*, Рим 1978; J. Łapiński, *Porfiriusz Skarbek Ważyński jako zakonnik i hierarcha unicki*, „*Prawo Kanoniczne*” 1985, nr 3–4; D. Frick, *Meletij Smotryćkyj*, Harvard 1995; T. Sliwa, *Grekokatolicki biskup łucki Stefan Lewiński (1736–1807)*, „*Premislia Christiana*” 2003, nr 10, s. 374–375; P. Wawrzeniuk, *Confessional civilising in Ukraine: the bishop Iosyf Shumliansky and the introduction of reforms in the diocese of Lviv 1668–1708*, [Stockholm] 2005.

⁸ Wiele z nich zawiera liczne braki i pomija biogramy nawet metropolitów. Najwięcej braków w *Polskim słowniku biograficznym* i *Encyklopedii katolickiej* występuje w tomach przygotowywanych do publikacji w czasach PRL.

⁹ S. Orgelbranda *Encyklopedia powszechna*, t. 1–28, Warszawa 1859–1868; *Encyklopedia kościelna*, t. 1–32, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1873–1913; *Encyklopedia katolicka*, t. 1–16, Lublin 1973–2012; *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 1–48, Kraków–Warszawa 1935–2012; K. Dola, *Katalog arcybiskupów i biskupów rezydencyjalnych eparchii polskich obrządku grecko-unickiego od unii brzeskiej (1596) do roku 1945*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań–Warszawa 1979, s. 304–311; D. Błażejowski, *Hierarchy of the Kyivan Church (861–1990)*, Romae 1990; I. Назарко, *Київські і галицькі митрополити: біографічні нариси (1590–1960)*, Рим 1960; D. Wereda, *Biskupi unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej w XVIII wieku*, „*Szkice Podlaskie*” 2001, nr 9, s. 61–75.

¹⁰ *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010; D. Wereda, *Kariery biskupów unickich w XVIII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: *Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku*, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 291–305; też, *Testamenty hierarchów unickich w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, s. 221–238; też, *Bazylianie jako biskupi Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2011, s. 7–28; też, *Biskupi unicy wobec reform kalendarza w drugiej połowie XVIII wieku*, „*Roczniki Humanistyczne*” 2001, t. 59, z. 2, s. 147–169; też, „*Bo Honor Twój Biskupi*,

przeobrażeń politycznych pojawiły się możliwości przeprowadzenia kwerend w archiwach państw byłego Związku Radzieckiego. Wykorzystanie nowych źródeł i zastosowanie współczesnej metodologii zaowocowało nowymi publikacjami w wielu środowiskach naukowych. Do najważniejszych należą prace Andrzeja Gila¹¹, ukraińskich badaczy Ihora Skoczylasa¹², Michaiła Dowbyszczenko¹³, Leonida Tymoszenki¹⁴.

zaszczytem jest Prześwietnej Familii Szeptyckich". *Inicjatywy biskupów Cerkwi unickiej z rodziny Szeptyckich podnoszące prestiż rodu w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 2012, t. 60, z. 2, s. 23–42; teże, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013.

¹¹ *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. Zbiór studów*, red. A. Gil, Lublin 2005; *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, Lublin 2009; *On the Border of the Worlds. Essays about the Orthodox and Uniate Churches in Eastern Europe in the Middle Ages and the Modern Period*, red. A. Gil, W. Bobryk, Lublin–Siedlce 2010; *Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: книга протоколів та окремі описи*, red. А. Гиль, І. Скочиляс, Львів–Люблин 2012; *Володимирсько–берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, red. А. Гиль, І. Скочиляс, Львів 2013; *Ruchy religijne na Wołyniu w XVI i w XVII wieku*, red. A. Gil, Lublin 2013; *Завещания униатских иерархов киевской митрополии XVII–XVIII вв. как пример религиозной культуры общества Речи Посполитой*, red. А. Гиль, Люблин 2013; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin 2014.

¹² І. Скочиляс, *Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської унійської митрополії. 1596–1720 роки*, „Записки НТШ” 1999, т. 238: „Праці Історично-філософської секції”, s. 46–94; tegoż, *Програма реформу львівської єпархії в післязамойський період візитаційні інструкції Атанасія (Шептицького) 1732 та 1739 років*, „Ковчег” 2000, nr 2; tegoż, *Генеральні візитації київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія*, т. 2: *Протоколи генеральних візитацій*, Львів 2004; tegoż, *Киевохристиянський етос, руський регіональний партикуляризм та латинська культура Речі Посполитої (Історіографічні перспективи студіювання релігійної програми Унійної Церкви нового часу на прикладі Холмської єпархії)*, [w:] *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku...*, s. 177–196; *Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть*, упор. та істор. нарис І. Скочиляса, Львів 2006; I. Skoczylas, *Slavia Unita: the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on the Christian Heritage of the Nations of Eastern Europe)*, [w:] *East-Central Europe in European History: Themes and Debates*, red. J. Kłoczowski, H. Łaszkiwicz, Lublin 2009, s. 243–254; І. Скочиляс, *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р.*, Львів 2008; tegoż, *Територія як сакральний простір та регіональний партикуляризм руської Церкви: ириклад Поділля XIV–XVIII століть*, [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, s. 127–168.

¹³ М. Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, Київ 2008.

¹⁴ Л. Тимошенко, *З історії унійської церкви на Київщині (XVI–XIX ст.)*, Київ 1997; tegoż, *Місто Радомисль в історії Української Церкви*, [w:] *На служу Кляу. Збірник наукових праць на пшану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*, Київ 2000.

Dotychczasowe badania nad społecznością biskupów unickiej metropolii kijowskiej wykazały, że była to grupa bardzo zróżnicowana.

Analiza drogi prowadzącej do biskupstwa Cerkwi unickiej wskazuje, że o jego osiągnięciu decydowało uznanie monarchów Rzeczypospolitej. W ten sposób do godności biskupiej dochodzili m.in. eparchowie obejmujący diecezje pozyskane dla unii na przełomie XVII i XVIII w.: lwowską, łucką i przemyską. Znaczącą grupę hierarchów stanowili zasłużeni zakonnicy ze zgromadzenia bazylianów – często ci, którzy osiągnęli uprzednio najwyższe urzędy w zakonie i dzięki wsparciu przełożonych i zgromadzenia uzyskali wyższe wykształcenie w rzymskich uczelniach. Znaczące w obsadzie unickich katedr były też powiązania rodzinne oraz rekomendacje osób świeckich i duchownych. Sytuacja ta umożliwiała osiągnięcie wysokich stanowisk osobom bez należytego przygotowania intelektualnego i nieprezentującym właściwej urzędowi postawy, czego konsekwencją było niedostateczne zaangażowanie w wypełnianie obowiązków.

Decydujący wpływ na podjęcie decyzji o wyborze drogi życiowej przyszłych biskupów miały tradycje rodzinne. Rody biskupów były skoligaczone i spokrewnione, czego ilustracją mogą być następujące więzy rodzinne: Teodozja Szeptycka (babka Bazylego Barlaama Szeptyckiego, biskupa lwowskiego w latach 1710–1715) była bliską krewną prawosławnego metropolity kijowskiego Antoniego Aleksandra Winnickiego (1663–1679)¹⁵; Florian Hrebnicki był siostrzeńcem (synem Michała ożenionego z Kossówną) Sylwestra Kossowa, prawosławnego biskupa białoruskiego (1635–1647), a następnie metropolity kijowskiego (1647–1657)¹⁶; biskup włodzimierski (1679–1708), a następnie metropolita kijowski (1694–1708) Leon Załęski był synem Leona Franciszka i Anny z domu Glińskiej, siostry Benedykta Korczak-Glińskiego, biskupa włodzimierskiego (1667–1678)¹⁷; arcybiskup połocki Marcjan Białozor (1697–1707) był synem Stanisława Montwida i Anny Kolendzianki, siostry metropolity unickiego Gabriela Kolendy (1665–1674)¹⁸; Laurenty Sokoliński (1719–1727 arcybiskup smoleński) był wnukiem brata unickiego

¹⁵ *Złota Księga szlachty polskiej* przez T. Żychlińskiego, t. 1, Poznań 1879, s. 307–308.

¹⁶ *Złota Księga szlachty polskiej* przez T. Żychlińskiego, t. 7, Poznań 1885, s. 142.

¹⁷ *Epistolae metropolitum Kioviensium catholicorum Cypriani Zochovskyj, Leonis Słubicz Zalenskyj, Georgii Vynnyckyj*, vol. 3: 1674–1713, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, Romae 1956, s. 177; Н. Теодорович, *Город Владимирь волынской губернии въ связи съ исторіей волынской іерархіи*, Почаевъ 1893, s. 78–79.

¹⁸ *Złota Księga szlachty polskiej...*, t. 7, Poznań 1885, s. 1; W. Zaikyn, *Białozor Marcjan*, PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 11–12.

biskupa smoleńskiego Metrofana Sokolińskiego (1671 – ok. 1690)¹⁹ i „koli-gatem” biskupa łuckiego Józefa Wyhowskiego (1713–1730)²⁰; biskup włodzi-mierski i metropolita kijowski (1714–1728) Leon Kiszka był krewnym biskupa chełmskiego Jakuba Suszy (1652–1687)²¹, a metropolita Atanazy Antoni Szeptycki był bratankiem Bazylego Barlaama Szeptyckiego – ich krewnymi byli Ludwik Leon i Atanazy Andrzej Szeptyccy. Czterech hierarchów unickich wywodziło się z rodziny Szumlańskich. Uwarunkowania rodzinne wpływały też na kariery hierarchów z rodziny Winnickich – po nagłej śmierci Innocentego (spowodowanej poparzeniem na skutek zapalenia się opatrunków nóg nasączonych spirytusem) biskupem przemyskim został Jerzy Winnicki²².

Biskupi pochodzili najczęściej ze stanu szlacheckiego, ale z rodzin o zróżnicowanej kondycji majątkowej i społecznej. Zależności te ewoluowały. O ile do I połowy XVIII stulecia władcykowie zasadniczo wywodzili się z rodów o znaczącym statusie społecznym, to w kolejnych dziesięcioleciach do grona biskupów trafiały osoby o niskiej pozycji społecznej.

Większość biskupów – nawet jeśli ich przodkowie praktykowali w obrządku greckim – wychowywała się w obrządku łacińskim, a obrządek zmieniała po wstąpieniu do zgromadzenia bazylianów. Kilku hierarchów zapoznawało się z obrządkiem greckim dopiero po objęciu katedry. Ważnym czynnikiem decydującym o osiągnięciu biskupstwa było uznanie w lokalnych społecznościach. Większe znaczenie do akceptacji w miejscowych środowiskach przywiązywano w tzw. diecezjach „ruskich”: lwowskiej, przemyskiej i łuckiej.

Okolo 60% hierarchów legitymowało się studiami na poziomie akademickim w placówkach prowadzonych pod nadzorem Stolicy Apostolskiej. Ten sposób edukacji wprowadzał przyszłych hierarchów do kręgu łacińskiej duchowości, teologii, trwale zmieniał mentalność, upodobania estetyczne. Placówki te gwarantowały uzyskanie wiedzy na najwyższym poziomie intelektualnym, zgodnym z nauką Kościoła katolickiego, ale nie wyposażały przyszłych biskupów w umiejętności prowadzenia skutecznej pracy duszpasterskiej wśród wiernych pozostających w bizantyjskim kręgu kulturowym.

¹⁹ B. Kumor, *Sokoliński Leon Wawrzyniec*, PSB, t. 40, Warszawa–Kraków 2000–2001, s. 54–55.

²⁰ AGAD, AR V, sygn. 18109, J. Wyhowski do K.S. Radziwiłła, 29 lipca 1715 r., s. 12–14.

²¹ Н. Теодорович, *Город Владимиръ...*, s. 79.

²² Prawosławnym biskupem przemyskim (od 1650 r.) i metropolitą kijowskim (od 1663 r.) był stryj Innocentego (Jana) Winnickiego Antoni Winnicki. – W. Patjasz, *Historyczne znaczenie dzieła biskupa Innocentego Winnickiego*, [w:] *Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3: *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemyśl 1996, s. 51–52.

Do grona biskupów należeli prezentujący wysoki poziom erudycji intelektualności i polemici, którzy poprzez swoją twórczość piśmienniczą tworzyli nową jakość intelektualną i decydowali o przeobrażeniach ideowych i eklezjologicznych Cerkwi unickiej (m.in. Leon Kiszka, Hipacy Pocij, Józef Welimin Rutski, Melecy Smotrycki, Jakub Susza).

Godność biskupią osiągały również osoby nieprzygotowane, nielegitymujące się stosownym wykształceniem i odpowiednią postawą. O ich karierze zdecydowała protekcja i koneksje wśród elit politycznych. O ile promocja nieprzygotowanych do tej funkcji osób na przełomie XVII i XVIII stulecia była wynikiem kierowania się racją stanu Rzeczypospolitej, o tyle w II połowie XVIII w. była konsekwencją upadku kultury politycznej i patologii obyczajów politycznych Rzeczypospolitej.

Konsekracje biskupów były ważnymi wydarzeniami dla wiernych Cerkwi unickiej i dla lokalnych społeczności, ale nie zawsze odbywały się w cerkwiach katedralnych. W obrzędzie konsekracji unickich hierarchów – z powodu braku odpowiedniego gremium lub z racji uwarunkowań praktycznych – wielokrotnie asystowali biskupi obrządku łacińskiego.

Biskupi stanowili ważną grupę społeczno-zawodową w staropolskich strukturach społecznych, ale w gronie tym brakowało wybitnych osobowości z talentem i autorytetem przywódcy, który potrafiłby zintegrować hierarchów i świeckich promotorów Cerkwi unickiej. Brakowało również rzecznika interesów metropolii kijowskiej wobec rządzących. Biskupi unicy nie byli senatorami, zatem dojścia do biskupstwa nie traktowali w kategoriach kariery politycznej, tak jak biskupi obrządku łacińskiego. Konsekwencją niedostąpienia urzędu senatorskiego była mało znacząca pozycja w życiu politycznym i brak konsolidacji prowadzącej do stworzenia skutecznej grupy politycznego nacisku. Konsekwencją nieobecności hierarchów unickich w senacie było nieosiągnięcie przez nikogo z grona hierarchów metropolii kijowskiej znaczącej pozycji w życiu politycznym. Brak wpływów w środowiskach politycznych czynił biskupów bezradnymi wobec Cerkwi prawosławnej, będącej narzędziem ekspansji politycznej Rosji. Wobec odrębności Cerkwi unickiej od obrządku łacińskiego – uznawanego z perspektywy dworu królewskiego i szlachty za wiodący – elementem integrującym Cerkiew unicką z państwem była lojalna postawa jej hierarchów wobec Rzeczypospolitej. Znaczenie godności biskupa zostało dostrzeżone przez Rosję i Austrię, które na obszarach opanowanych na skutek rozbiorów Rzeczypospolitej wykorzystały unickich hierarchów do realizacji własnych celów politycznych.

Biskupi zabiegali o należne miejsce swojego urzędu w percepcji społecznej. Służyło temu wznoszenie nowych gmachów katedr i biskupich rezydencji, ceremonie koronacji otaczanych kultem wizerunków maryjnych w Żyrowicach, Chełmie i Poczajowie, organizacja wystawnych ceremonii pogrzebowych. *Sui generis* obywatelskiej części społeczeństwa była łacina. Biskupi, aspirując do elit, wkraczali do łacińskiego kręgu kulturowego, przyjmując również łacińską formę dialogu (język, organizacja ceremonii, obrzędów, kultury wizualnej, architektury). Traktowali ten sposób przekazu jako wyraz czytelnych i jasnych komunikatów świadczących o przynależności do wpływów papieżstwa i jako formę demonstracji odrębności od Cerkwi prawosławnej. Te metody komunikacji społecznej odpowiadały gustom i zapotrzebowaniu szerokiego grona odbiorców ukształtowanych w kulturze epoki baroku²³.

Biskupi byli częścią narodu szlacheckiego. Szlachta na ogół chętnie współpracowała z nimi na gruncie środowisk lokalnych, a biskupi podejmowali szereg działań, aby podnieść uznanie w kręgach elit. W celu zwiększenia prestiżu swego urzędu oraz pozycji Cerkwi – a często kierując się interesem własnej rodziny – hierarchowie w zewnętrznych formach ceremonii okolicznościowych inspirowali się oprawą uroczystości z dworów magnackich, przyjmując przy wielu okazjach wielkopański ceremonial i obyczaje. Biskupi stanowili szczególnie ważny element konfrontacji i dialogu pomiędzy pierwiastkiem łacińskim a światem tradycji bizantyjskiej. Wprowadzali Cerkiew unicką jako instytucję do kręgów społeczno-kulturowych bliskich przeciętnemu szlachcicowi i oswajali jej wizerunek, prowadząc do odbioru Cerkwi unickiej jako „swojej”, w opozycji do „moskiewskiego” prawosławia.

Hierarchowie unickiej metropolii kijowskiej byli świadomi swej odrębności w życiu cerkiewnym, ale uwzględniali, że w percepcji staropolskiego społeczeństwa doby baroku ważny był styl życia codziennego, pozwalający na akceptację elit politycznych i społecznych. Dla biskupów atrakcyjna była kultura sarmacka i dlatego w wielu aspektach sięgali po jej wzorce, wprowadzając ją jako styl życia wyznaczający pozycję społeczną. W ten sposób Cerkiew unicka, podobnie jak Kościół łaciński, stawała się czynnikiem wzmac-

²³ Jako przykład może służyć ceremonia modlitw za duszę zmarłego papieża Klemensa XIV (1774 r.) zorganizowana z wielką pompą przez J. Smogorzewskiego w katedrze w Połocku. Na uroczystość tę przygotowano katafalk wraz z wystawną dekoracją z bogatym programem ikonograficznym. *Monumenta Ucrainae Historica*, t. 7, Romae 1969, s. 13–15, 43–45.

niającym sarmackość. Wiele działań podejmowanych w kręgach biskupów wpiisywało się w sarmacki kult przeszłości.

Hierarchowie pełnili kluczową rolę w organizacji życia religijnego wiernych. Decydującym narzędziem pracy duszpasterskiej biskupów unickiej metropolii kijowskiej były synody. Praktyka zwoływania synodów rozwijała się dynamicznie od XVII w., a tematyka obrad była modyfikowana w zależności od potrzeb duszpasterskich, organizacyjnych, społecznych. Program religijny synodów formułował nowe zasady dotyczące praktyk liturgicznych i sakramentalnych, instytucjonalnej modernizacji duchowieństwa, dyscyplinowania wiernych, reform administracji cerkiewnej i organów zarządu diecezją. Biskupi trud wdrażania i egzekwowania postanowień synodalnych przierzucali na dziekanów, duchowieństwo i wiernych, co znacznie obniżyło efektywność założeń duszpasterskich. Ważnym narzędziem pracy duszpasterskiej były wizytacje, chociaż ich skuteczność zmniejszał fakt, że przeprowadzali je oddelegowani przedstawiciele i brakowało konsekwentnej i skutecznej metody egzekwowania powizytacyjnych zaleceń.

Hierarchowie unicy w przeciwieństwie do swoich wiernych ulegli procesom asymilacji, co doprowadziło do powstania przepaści pomiędzy wiernymi a biskupami. Przynależność do kultury łańskiejk okazała się barierą w prowadzeniu skutecznej pracy duszpasterskiej. Zaangażowanie biskupów w pracę duszpasterską i oświatową nie było dostatecznie znaczące i nie obejmowało ani całej społeczności duchowieństwa, ani – tym bardziej – wiernych. Dla wiernych pozostawionych bez odpowiedniej opieki duszpasterskiej i oświatowej największą wartością pozostawała tradycja i niezmienność zewnętrznych form religijności i obyczajowości. Inicjatywy oświatowe biskupów nie doprowadziły do zorganizowania kompleksowego systemu oświatowego obejmującego duchowieństwo i wiernych, co przyczyniło się do pozostania tej społeczności na poziomie powierzchownej religijności i obrzędowości ludowej. W konsekwencji braku placówek przygotowujących kandydatów do stanu duchownego biskupi stracili realną możliwość kształtowania postaw zarówno religijnych, jak i moralnych duchowieństwa. Nie sformułowano konkretnych wymagań wobec kandydatów do stanu duchownego, gwarantujących odpowiedni poziom. System doboru nie formował osobowości duchowej i intelektualnej kandydatów. Wydaje się, że biskupi zaniedbywali tradycyjną formę kontaktu z duchowieństwem i wiernymi w postaci listów duszpasterskich – wykorzystywali je przede wszystkim jako okazjonalną formę komunikatów. Brak jest również informacji o wymiernych efektach

działalności kaznodziejskiej. Biskupi nie prowadzili intensywnej pracy nad kształtowaniem pobożności ogółu wiernych, której efektem byłaby przemiana mentalności religijnej, podjęli większy wysiłek w zakresie zdyscyplinowania wiernych pod względem politycznym niż religijno-moralnym. W promowaniu zasad religijnych często dawali pierwszeństwo prawidłom relacji wobec panujących. Wydaje się, że nie wszyscy hierarchowie byli w pełni świadomi zadań należących do biskupa.

Pomimo tych uchybień biskupi w ogromnej mierze decydowali o formie funkcjonowania Cerkwi unickiej, poprzez swoją działalność przyczyniając się do tworzenia nowej unickiej tożsamości. W efekcie działalności biskupów unickiej metropolii kijowskiej Rzeczpospolita była największym obszarem chrześcijaństwa wschodniego, do którego dotarły przeobrażenia umożliwiające dostęp do kultury renesansu i baroku.

W biskupach pozostających – pomimo objęcia godności cerkiewnej – reprezentantami stanu szlacheckiego tkwiła również siła przyciągania do kultury politycznej wolnych obywateli. Kilkuwiekowa przynależność do wielonarodowościowej i wielowyznaniowej Rzeczypospolitej, w której religią dominującą był rzymski katolicyzm, a kulturą dominującą kultura polska, wykształciła poczucie własnej odrębności kulturowej. Biskupi byli grupą świadomą swej tożsamościowej odrębności, a ich działalność stanowiła ważny czynnik dialogu kulturowego w zróżnicowanej wyznaniowo i narodowościowo społeczności.

Dotychczasowe prace stanowią fundament do dalszych badań, do realizacji których niezbędna jest kwerenda zasobów archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych – zarówno polskich, jak i zagranicznych – pod kątem słabo dotychczas rozpoznanych źródeł. Realny postęp w badaniach może zostać osiągnięty przez studia źródłowe, o czym w znacznym stopniu zdecyduje dostęp do zasobów wielu placówek archiwalnych i bibliotecznych.

Podjęcia badań wymaga spuścizna piśmiennicza hierarchów²⁴ oraz świadectwa aktywności duszpasterskiej, towarzyskiej, kulturotwórczej. Teksty religijne, teologiczne, literackie, myślicielskie, polityczne, korespondencja

²⁴ O. Baran, *Rękopis Lwa Kiszki: struktura i treść źródła. Z dziejów bazylikańskiej historiografii przełomu XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, nr 3; A. Gil, „*Phoenix redivivus*” Jakuba Suszy jako źródło do dziejów Chełma i ziemi chełmskiej, „Studia Archiwalne” 2006, nr 2; W. Pawlak, *Jakub Susza – zapomniany świadek i historiograf bitwy pod Beresteczkiem*, [w:] *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej*, red. W. Pawlak, M. Piskała, Warszawa 2011.

oficjalna i prywatna powinny być traktowane jako akty przyswojenia i przetworzenia wartości, które konstytuowały kulturę I Rzeczypospolitej i były przedmiotem dialogu pomiędzy kulturami ukształtowanymi na fundamentach cywilizacji łacińskiej i bizantyjskiej, z uwzględnieniem recepcji kultur europejskich. Znaczącym aspektem badań powinno być określenie, jak biskupi projektowali dzieje Rzeczypospolitej w obszarach kultury literackiej, intelektualnej i politycznej.

Ważnym problemem badawczym jest analiza znaczenia hierarchów Cerkwi unickiej w wydarzeniach na południowo-wschodnich obszarach Rzeczypospolitej w takich aspektach, jak wpływ na wartości, które regulowały życie indywidualne i społeczne oraz motywowały aktywność jednostkową i zbiorową w obliczu hajdamacczyzny, koliszczyzny, interwencji Rosji, niepokojów społecznych. Istotnym aspektem poznawczym jest określenie roli hierarchów w przeobrażeniach społecznych i narodowościowych.

Opracowanie wymienionych wyżej zagadnień przyczyni się nie tylko do określenia roli biskupów unickich w dziejach Rzeczypospolitej, ale też pozwoli na określenie konsekwencji unii w procesie kształtowania się i dynamice rozwoju etnonarodowego i historycznego wielu społeczności oraz na podjęcie kwestii szans i ryzyka egzystencji pomiędzy społecznościami wywodzącymi się z różnorodnych kultur religijnych.

Cenne dla zbadania wielu aspektów kulturowych mogłoby być zebranie i analiza materiałów ikonograficznych dokumentujących różnorodne aspekty działalności hierarchów unickich, np. ich wpływ na architekturę soborów katedralnych czy też rezydencji biskupich. Ciekawe rezultaty mogłaby przynieść kwerenda mająca na celu odnalezienie portretów hierarchów, powstałych w różnych okolicznościach i kontekstach. Analiza dostępnych konterfektów pozwala uchwycić ewolucje w stroju hierarchów, ale również w nakryciu głowy czy fryzurze, czego świadectwem może być akceptacja przez biskupów mody z II połowy XVIII w. Peruki z zaczesanych do tyłu półdługich włosów w II połowie XVIII w. nosili biskupi lwowscy: Atanazy Szeptycki i Piotr Bielański²⁵. Zestawienie wybranych portretów, chociaż nie upoważnia do wniosków dotyczących całej społeczności omawianych biskupów, może świadczyć o przeobrażeniach zachodzących w zakresie ich ubiorów i w wizerunku, którego ważnym elementem była broda. Jędrzej

²⁵ Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького (dalej: НМЛ), Ж-7, Ж-1054. *Український портрет XVI–XVIII століть, каталог-альбом*, Київ 2006.

Kitowicz odnotował, że biskupi – będąc bazylianami – nosi brody. Zwyczaj ten zaczął zmieniać się *od średnich lat panowania* Augusta III. W ostatnich latach panowania Augusta III biskupi golili brody, co według interpretacji Kitowicza było wizualnym komunikatem pozwalającym na odróżnienie unitów od prawosławnych i świadczyło o wkroczeniu hierarchów do kręgu *polerowniejszego świata*²⁶. Zachowane portrety pozwalają na przedstawienie ewolucyjnych przeobrażeń. Biskupi XVII i początku XVIII w. nosili brody: biskup lwowski Józef Szumlański został sportretowany z długą, ciemną brodą²⁷, biskup przemyski Jerzy Winnicki z bujną, długą, czarną brodą²⁸. Zachowane wizerunki Atanazego Szeptyckiego z I połowy XVIII w. przedstawiają go z ciemną brodą i bokobrodami²⁹ oraz z przyciętą brodą³⁰. Również ilustracja Ignacego Filipowicza przedstawiająca katafalk Atanazego Szeptyckiego wraz z portretem prezentuje go z krótką brodą³¹. Na kilku portretach Leona Szeptyckiego z połowy XVIII stulecia hierarcha został przedstawiony bez zarostu³², chociaż zachował się jeden konterfekt pokazujący tego hierarchę z brodą³³. Również kolejny biskup lwowski, Piotr Bielański, z lat osiemdziesiątych XVIII stulecia, został sportretowany bez zarostu³⁴. Analiza dostępnych portretów potwierdza zatem obserwacje Jerzego Kitowicza. Prawdopodobnie ten element wizerunku biskupów zmieniał się również pod wpływem aktualnej mody³⁵. Wydaje się, że był on szczególnie

²⁶ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Wrocław 1951, s. 161–162, 179.

²⁷ HML, Ж-43.

²⁸ Tamże, Ж-7.

²⁹ Tamże, Ж-10.

³⁰ Львівський музей історії релігії у Львові (dalej: HMPЛ), Ж-251. Atanazy Szeptycki w młodym wieku został przedstawiony na tle starego gmachu cerkwi katedralnej św. Jura.

³¹ Львівська Наукова Бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, Ст IV 49770, *Otwarta droga do nieśmiertelnej sławy Oczystey [...] Antoniego Szeptyckiego [...] przy ostatniej życia tamie, y Terminie w akomodowanym stylu Do założonej Ciała Jego dedukcji nagotowane lecz dla niektórych przyczyn do skutku pożądanego nieprzywiedzione, teraz zaś powtórny zapędem z pod drukarskiej Prassy wyprowadzone [...] sukcesorowi [...] Antoniemu z Olbrachcic Bielskiemu [...] przez x Benedykta Kotwickiego [...] we Lwowie, w Drukarni Kollegium SOC. JESU [1747]*.

³² HML, Ж-16, Ж-1118 [prawdopodobnie autorstwa Łukasza Dolińskiego] oraz Ж-17 (1793 r.), Ж-11 (1780 r.) [prawdopodobnie autorstwa Ostapa Biljawskiego, namalowane po śmierci L. Szeptyckiego].

³³ HMPЛ, Ж-199.

³⁴ HML, Ж-1054.

³⁵ Według oceny XIX-wiecznej historiografii P. Ważyński zapuszczał brodę, przez co uchodził za zacofanego (Jul.[ian] B.[Bartoszewicz], S. *Orgelbranda Encyklopedia powszechna*,

ważny i postrzegany jako kryterium wierności tradycji. W ruskiej kulturze tradycyjnej brodzie przypisywano szczególnie duże znaczenie i uważano ją za oznakę męstwa fizycznego, natomiast w ruskiej obyczajowości obcięcie komuś brody uważano za znak hańby³⁶.

Hierarchowie metropolii kijowskiej mogą stać się również tematem badań sfragistycznych i heraldycznych.

Wraz ze zwiększeniem dostępu do nowych źródeł działalność kilku hierarchów może stać się tematem odrębnych monografii (np. Hipacego Pocięja, Leona Kiszki, Jasona Smogorzewskiego, Ludwika Leona Szeptyckiego). Uzasadnione wydaje się opracowanie leksykonu zbierającego efekty najnowszych badań, biogramy i materiały ikonograficzne³⁷ dokumentujące dokonania tych znaczących postaci dla dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. W dalszej perspektywie zasadne byłoby rozszerzenie badań o szersze grupy elit Cerkwi unickiej.

BIBLIOGRAFIA

- Frick D., *Meletij Smotryc'kyj*, Cambridge, Massachusetts, Harvard 1995.
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005.
- Gil A., Skoczylas I., *Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin 2014.
- Jakowenko N., *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, przeł. K. Kotyńska, red. nauk. T. Chyczewska-Hennel, Warszawa 2010.
- Kołbuk W., *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne*, Lublin 1998.
- Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. A. Gil, Lublin 2005.
- Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010.
- Nabywaniec S., *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998.

t. 26, Warszawa 1867, s. 603). T. Godebski został scharakteryzowany jako „starego obyczaju zwolennik [...] Chodził jeszcze z brodą”. (Jul.[ian] B.[Bartoszewicz], S. Orgelbranda *Encyklopedia powszechna*, t. 10, Warszawa 1862, s. 118).

³⁶ N. Jakowenko, *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, tłum. K. Kotyńska, red. nauk. T. Chyczewska-Hennel, Warszawa 2010, s. 152–153.

³⁷ W ostatnich latach ukazują się wiele wydawnictw obejmujących społeczności hierarchów o charakterze słownikowym, np. niemiecki leksykon poświęcony episkopatowi działającemu na terenie Rzeszy. *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 1983–2002, t. 1: 1785/1803 bis 1945, Berlin 1983; t. 2: 1945 bis 2001, Berlin 2002; *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 1990–2001; t. 1: 1198 bis 1448, Berlin 2001; t. 2: 1448 bis 1648, Berlin 1996; t. 3: 1648 bis 1803, Berlin 1990; W historiografii polskiej np. K.R. Prokop, *Arcybiskupi gnieźnieńscy w tysiącleciu*, Kraków 2000.

- On the Border of the Worlds. Essays about the Orthodox and Uniate Churches in Eastern Europe in the Middle Ages and the Modern Period*, red. A. Gil, W. Bobryk, Lublin–Siedlce 2010.
- Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, Lublin 2009.
- Walczak W., *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku: struktura organizacyjna*, Białystok 2012.
- Wawrzeniuk P., *Confessional civilising in Ukraine: the bishop Iosyf Shumliansky and the introduction of reforms in the diocese of Lviv 1668–1708*, [Stockholm] 2005.
- Wereda D., *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013.
- Wereda D., *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014.
- Володимирсько-берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, red. А. Гиль, І. Скочиляс, Львів 2013.
- Довбищенко М., *Волинська шляхта у релігійних рухах*, Київ 2008.
- Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: книга протоколів та окремі описи*, red. А. Гиль, І. Скочиляс, Львів–Люблін 2012.
- Завещания униатских иерархов киевской митрополии XVII–XVIII вв. как пример религиозной культуры общества Речи Посполитой*, red. А. Гиль, Люблін 2013.
- Скочиляс І., *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.
- Скочиляс І., *Генеральні візитації кийівської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівско-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій*, Львів 2004.
- Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть*, Упор. та істор. нарис І. Скочиляса, Львів 2006
- Тимошенко Л., *3 історії уніатської церкви на Київщині (XVI–XIX ст.)*, Київ, 1997.

Summary

Hierarchs of the Uniate Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the State of Research and Research Proposals

The Uniate Church is an important part of the cultural heritage of multi-cultural Commonwealth. Its history is intertwined with the social, political and religious history of Poland, Ukraine, Belarus, and Lithuania. Bishops played the key role in the functioning of the Uniate Church. Knowledge on this social group, which significantly affected the attitudes of nearly four-million community living in the eastern regions of the Polish–Lithuanian Commonwealth, may contribute to a better understanding of historical processes occurring in Central and Eastern European countries, as well as fuller and more accurate

understanding of the “cross-cultural situation” in the region from historical and contemporary perspectives. On account of their rights, bishops had especially responsible tasks, and in their activity they had some prerogatives that enabled them to considerably influence the transformations of Old Polish society by determining the course of social and cultural development.

Because of the lack of a single center of activity of the Uniate Archdiocese of Kiev in the 17th and 18th centuries and the historical turmoil in the 19th and 20th centuries, archival records are very dispersed among libraries and archives in towns such as Vilnius, Lviv, Kiev, Kharkiv, Petersburg, or Vienna. Communication with the Apostolic See produced a body of documentation kept in Vatican archives.

Despite many works by Polish and Ukrainian scholars, further investigation of archive, library and museum materials in Poland and abroad is needed, involving source material that is poorly known so far. The study of hierarchs’ written works and the texts that testify to their pastoral, social and cultural activity may have interesting results.

Collecting and analyzing iconographic materials, e.g., bishops’ portraits, could also be valuable for the study of many cultural aspects.